

הקונגרס הארכיאולוגי ה-46 בישראל

תקצירי ההרצאות הם כפי שנמסרו על ידי המרצים

ארכיאובוטניקה, פלינולוגיה ושיחזור סביבתי

יו"ר: אהוד וייס

יפתחאל – עדות בוטנית לחקלאות אינטנסיבית מהתקופה הניאוליתית

סימביקה (10) פרומין¹, יעל מהלר-סלסקי, חמודי חלאילה², יניר מילבסקי², אהוד וייס¹
(¹המעבדה לבוטניקה ארכיאולוגית, המחלקה ללימודי א"י וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן, ²רשות העתיקות)

בהרצאה זו נציג את הממצא הבוטני מאתר הניאוליתי הקדם-קרמי ב' יפתחאל (כ- 10,160 - 8,890 שנים לפני זמננו). כתוצאה מהחפירות הקפדניות ואיסוף הממצא השיטתי, נאספו בעונות 2007-2008 כמויות גדולות של ממצא בוטני, כ-213,000 זרעים. בהרצאה נציע ניתוח של הממצא החדש, והשוואה שלו לבסיס הנתונים של תוצאות המחקר הבוטני מהחפירות הקודמות באתר. המידע מלמד על צמחי המזון המקומיים, על קיום חקלאות של גידולים חד-שנתיים, על היקף הפעילויות החקלאיות, ועל ארגון מקומי של ייצור מזון. כל זה באתר ייחודי השוכן באזור שבו בויתו הגידולים החקלאיים. לקראת סוף התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית, החקלאות המקומית כללה צמחי מזון כמו חיטה, שעורה ועדשים בצורתם המבויתת. אף על פי כן, במהלך התקופה שלאחר הביות הראשוני נמצאו רק מספר נמוך יחסית של זרעים ממינים אלו באתרים ארכאולוגיים. מציאת יותר ממיליון וחצי זרעי עדשים ביפתחאל, ומציאת העדות הקדומה ביותר בעולם של זרעי פול מבויתים – הם אירועים בעלי חשיבות רבה לשיחזור ההיסטוריה של ביות הקטניות. ניתוח הדרישות האגרונומיות והאקולוגיה של הקטניות מלמד על התיישבות קבע, על צורך בהגנת שדות מאוכלי עשבים, שימוש בשתי טרסות הנחל לחקלאות וארגון פנימי של אוכלוסיית היישוב. תוצאות אלו שופכות אור רב יותר על ביות וגידול עדשים ופול ומחזקות את תמונת הטיפוח האינטנסיבית של גידולים אלו בגליל התחתון בסוף תקופת הניאולית הקדם-קרמית.

מתי והיכן תורבת הזית?

דפנה לנגוט ורפאל גרינברג (אוניברסיטת תל אביב)

הזית (*Olea europaea* L.) הוא מעמודי התווך של הכלכלה הים-תיכונית ונמנה בין העצים הראשונים שביתו באגן הים התיכון. הצעות שונות הועלו בנוגע למרחב הגיאוגרפי שבו בית הזית לראשונה כמו גם לגבי הכרונולוגיה של הביות. מחקרי דנ"א ומחקרים ארכיאובוטאניים נתנו תשובות שונות, ולעיתים אף סותרות, על שאלות אלו. המחקר אשר יוצג כאן עושה שימוש במחונן אחר – שילוב של ניתוח עקומות פולן (=גרגרי אבקה מאובנים) ועדויות ארכיאולוגיות לניצול הזית – בכדי לנסות ולהציע אבחנות מדוייקות יותר. במסגרת המחקר נבחנו 23 דיאגרמות פולן שונות מרחבי אגן הים התיכון על מנת לזהות עלייה משמעותית באחוזי הפולן של הזית באזור מסוים, שלוותה גם בהופעת מתקנים לייצור שמן זית ומידע ארכיאובוטאני תומך נוסף. התוצאות – פרי שיתוף פעולה של חוקרים מכל חלקי אגן הים התיכון – מצביעות על דרום הלבנט כעל המרחב בו תורבת הזית לראשונה, כ-4500 שנים לפנה"ס. בתחילת האלף הרביעי לפנה"ס נצפתה גם בכרתים עדות פלינולוגית לתרבות הזית. טרם הוברר אם מדובר בתהליך תרבות עצמאי או שמדובר בתוצר של החלפת ידע/צמחים בין דרום הלבנט לעולם האגאי. כך או כך, משני מרחבים אלו נפוץ רעיון תרבות הזית באגן הים התיכון: בצפון הלבנט המועד המשוער של תרבות הזית הוא כ-2800 שנה לפנה"ס, באנטוליה סביב 1200, ובאיטליה סביב 1400 לפנה"ס. נראה כי בחצי האי האיברי תורבת הזית רק סביב אמצע האלף הראשון לפני הספירה. תהליכי התרבות והביות בלבנט חופפים להשלמת מהלך אימוץ מרכיבי "מהפכת המוצרים המשניים" ומצביעים על כך שכל מרכיבי הכלכלה הים-תיכונית היו במקומם כבר בראשית האלף הרביעי לפנה"ס, וכי לא היה כל אבדן של ידע חקלאי במעבר לתקופת הברונזה.

בתי גידול, חברות צמחים והכחדת מינים בתקופה הכלקוליתית – שחזור הנוף

הקדום בסביבות מערת יורם

מיכל דוד¹, אורי דוידוביץ², נמרוד מרום³, יואל מלמד^{1,4} ואהוד וייס¹

¹) המעבדה לבוטניקה ארכאולוגית, המחלקה ללימודי א"י וארכאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר-אילן, ² המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ³ החוג לציוויליזציות ימיות ומכון רקנאטי ללימודי ים, אוניברסיטת חיפה, ⁴ הפקולטה למדעי החיים ע"ש מינה ואבררד גודמן, אוניברסיטת בר-אילן)

מערת יורם היא מערה קארסטית קטנה בעלת שני חללים במצוק הדרומי של מצדה. המערה נתגלתה לראשונה ע"י יורם צפריר בסקר שערכה משלחת החפירות למצדה בראשותו של יגאל ידן בשנת 1963, ונחפרה לראשונה במשך שבוע אחד בשנת 2009. באתר ארבע שכבות, רק אחת אנתרופוגנית, המתוארכת לתקופה הכלקוליתית המאוחרת (3,900-4,500 לפסה"נ) ומזוהה עם התרבות הע'סולית. המאפיינים הנדירים באתר זה – מערה עם פעילות אנושית חד תקופתית, סטרטיגרפיה ברורה ומתוחמת, יחד עם העובדה שהמערה לא נשדדה ולא נחפרה ארכיאולוגית – מאפשרים מענה על מגוון שאלות יסוד לתקופה ולאזור.

במהלך החפירות במערת יורם נתגלו כמויות גדולות של ממצא צמחי, אשר נאספו ונלקחו לעיבוד. כפי שמוכר במקרים רבים במדבר יהודה, גם ממצא זה השתמר ביובש. צורת שימור זו, מתייחדת באיכות מעולה ונדירה של הממצא הבוטני, כולל איברים עדינים, כגון מלענים, מוצים, פרחים וכותרות.

סוגיית האקלים ויציבותו בתקופה הכלקוליתית היא סוגיה סבוכה שנחקרה בעזרת מספר מתודות עקיפות, כגון פולן, מפלסי ים-המלח, משקעי מערות ועוד. שחזור האקלים במחקרים אלו נותן תוצאות בלתי אחידות, חלקם משחזרים תקופה יבשה יותר, וחלקם תקופה לחה יותר.

בהרצאה זו נשתמש במכלול הבוטני-ארכיאולוגי ממערת יורם כמחונן אקלימי. נראה שהרקורד הבוטני מאפשר לבצע שחזור סביבתי ישיר ברזולוציה גבוהה – כולל את הנישות האקולוגיות בסביבות המערה, עדויות לחברות צמחים, להכחדת מינים ואף מאפשר לתארך את עונת הפעילות במערה.

"יששום מדבר וציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת" – תרבות הגנים ההורדוסית במצדה

גיא שטיבל, מרק קוונה, יניב קורמן, דפנה לנגוט (אוניברסיטת תל אביב)

הארמון הצפוני במצדה הנשקף לנופים המפעימים של ים המלח ומדבר יהודה, נחשב למרשים ולנועז מבין מפעלי הבניה של הורדוס. שרידים בוטאניים שנאספו במסגרת חפירה שהתקיימה בעונות 2017 ו-2018 במרפסת העליונה של הארמון, מורים כי במקום היה וירידריום (=גן תענוגות). השחזור מסתמך על זיהוי שרידי פחמים, שרידי עץ וגרגרי אבקה (=פולן). השרידים זוהו במעבדה לארכיאובוטניקה וחקר הסובב הקדום

שבאוניברסיטת תל אביב. נראה כי במקום התקיים גן עצי פרי שכלל גפן, רימון, תמר וזית, וכן עצי נוי כדוגמת ברוש ואלון מצוי. על סמך ממצאי החפירה כמו גם האנטומיה של העצה, אנו משערים כי מרבית העצים והשיחים גודלו בעציצים. גידול עצים ננסיים היתה אופנה בראשית דרכה בגננות הפאר של העולם הרומי הקדום, כפי שמשקף מגינת העציצים הננסיים ביריחו ומטקסטים וציורי קיר בני התקופה (תופעת הננסות בגננות הרומית היתה מעין אחות חורגת לבונסאי היפני). נראה כי הורדוס הושפע מאופנות הפאר שרווחו בעולם הרומי המערבי לא רק בהיבטים של ארכיטקטורה ואומנות אלא גם של גננות עילית. בעונות החפירה 2017-2019 נתגלו בדרום האתר, בסמיכות לברכת השחיה ולברכת השקיה, עדויות פלינולוגיות לקיומו של כרם גפנים. זיהויין של גינות פאר באקולוגיה מדברית מאתגרת כמצדה מצביע על כך כי הורדוס למעשה קרא תיגר על הטבע. הגינות מעבירות מסר כי יש באפשרות המלך היכולת לשלוט לא רק על נתיניו אלא גם על הטבע.

תקופות קדומות

יו"ר: קרן קובלו-פארן

בית הקברות מתקופת הברזל של תל ערני, מגוון חברתי-תרבותי באזור מישור החוף הדרומי

יניר מילבסקי¹, דמיטרי יגורו¹, ג'מל איברהים², אליזבטה בוארטו², ליאורה קולסקה הורביץ⁴, סבטלנה טליס¹, יוסי נגר¹, מיכל פלדמן³, פיליפ סטוקהמר^{3,5}, פטריציה סמית⁴ (1). רשות העתיקות, 2. מכון ויצמן למדע, 3. מכון מקס פלנק, ינה, 4. האוניברסיטה העברית בירושלים, 5. אוניברסיטת לודוויג מקסימיליאן, מינכן)

חפירות הצלה בתל ערני, הנמצא בגבול בין מזרח מישור החוף לבין מרגלות השפלה הדרומית חשפו בית קברות המתוארך לסוף תקופת הברזל א'. בית הקברות, הנמצא במורדות הדרומיים של התל, הכיל כ-50 נקברים. רובם הונחו בקברי שוחה, חלק מהקברים היו מדופנים בלבני בוץ. הובחנו ארבעה שלבים של שימוש בבית הקברות. בכל השלבים, מרבית הנקברים נמצאו במצב פרקדן, באופן חריג נמצאו שני פרטים על צדם. מספר קבורות כללו מבוגר ותינוק או ילד ביחד.

פרט לזיהוי מגדר וגיל בשטח, נבדקו שיניים של מספר פרטים בקפדנות כדי לזהות דגם שחיקה, פטולוגיות, במעבדות אנתרופולוגיה ביולוגית באוניברסיטה העברית. נוסף על כך נבדקו שרידי אבנית ודגימות דנ"א במכון מקס פלנק בינה שתוצאותיהן מהוות חלק מהדיון בהרצאה זו.

מנחות הקבורה הן בעיקר כלי חרס, קערות, פכים וקנקנים, צפחות, פיקסיסים ובקבוקים. במקרים ספורים נמצאו גם עצמות בעלי חיים על יד הנקברים. צמוד לקבורות נמצאו 80 קנקנים שהונחו בזוגות, כל זוג מהקנקנים נתגלה מכוסה בקערה הפוכה. במספר מקרים הקנקנים הכילו פכיות דליה. רוב כלי החרס אופייניים למישור החוף ומתוארכים לסוף תקופת הברזל א' ואולי לשלב המעבר בינה לראשית תקופת הברזל ב'. תאריכי פחמן 14 מתאימים לתיארוך הקרמיקה.

במקרים בודדים, כאשר הנקבר תינוק, הונחו תכשיטים כחרוזים, חרפושית וקמעות "עיני הורוס". בקבורות אחדות נמצאו צמידים וטבעות מתכת. להבי מגל גיאומטריים גדולים, האופייניים לטכנולוגייה של תקופת הברזל, נמצאו בידיהם של שני נקברים.

שרידים מתקופת הברזל נמצאו בחפירותיו של שמאל ייבין באזורים הגבוהים של התל. שרידים אלו מתוארכים לשלבים שקדמו לשלב בית הקברות או מאוחר לו. על בסיס המידע שנאסף מחפירת בית הקברות של תל ערני, ואתרים אחרים באזור נדון בהיבטים החברתיים-תרבותיים של האוכלוסיות המתגוררות במישור החוף ובשפלה הדרומית (אשקלון, תל צפית) במהלך סוף תקופת הברזל א'-תחילת הברזל ב'.

טביעות חותם גיאומטריות ופיגורטיביות מסוף הב"ק 1ב בעין אסור – ומשמעויותיהן החברתיות-פוליטיות

יצחק פז ואיתי אלעד (רשות העתיקות)

טביעות חותם גליל היו אמצעים חזותיים מרכזיים להעברת מסרים בתקופת הברונזה הקדומה. הסגנונות האומנותיים השונים שהיו מוכרים במחקר שאבו את השראתם ככל הנראה מן העולם המסופוטמי וכללו הן דגמים גיאומטריים שונים והן סצנות שעל פי רוב פורשו כבעלות אופי פולחני.

נראה כי שיא השימוש בחותמות גליל בדרום הלבנט מצוי בראשית האלף השלישי לפנה"ס (ב"ק2), תקופה בה ניתן לקשור בין השימוש הנרחב בחותמות הגליל לבין קיומה של תעשיית הכלים ה'מתכתיים' בצפונה של א"י, ששויכה לראשיתו של העיור ולקיומם של מנגנונים אדמיניסטרטיביים עירוניים בתקופה זו.

החפירות רחבות ההיקף באתר הפרוטו-היסטורי בעין אסור חשפו יישוב עירוני עצום ממדים שיש לתארו ככר לסוף האלף הרביעי לפנה"ס (ב"ק1ב'). ביישוב זה נתגלו עשרות טביעות חותם גליל המציגות איקונוגרפיה מגוונת שגם היא נחלקת למוטיבים גיאומטריים ופיגורטיביים. ברצוננו להציע כי תופעה זו, המושפעת בחלקה מן העולם המסופוטמי, נקשרת בעין אסור ובאתרים אחרים דוגמת עין ציפורי, למארג העירוני הקדום ולקיומם של מנגנוני מסחר ומנהל עירוני שהחלו לפרוח כבר בסוף הב"ק 1ב'.

תיארוך מוחלט של 'כלי מגידו' (BMW) מתקופת הברונזה הביניימית

רון לב, קרן קובלו-פארן, שלומית בכר, ואליזבטה בוארטו (מכון ויצמן למדע, רשות העתיקות)

'כלי מגידו' (BMW = Black Wheel-Made Ware) הינה משפחה קרמית ייחודית ומובחנת מתקופת הברונזה הביניימית (ב"ב, נקראת גם EB IV), תקופה המתוארכת בכללותה לחצי השני של האלף השלישי לפנה"ס. דוגמאות ממשפחה זו נמצאו בעיקר באתרים בצפון ישראל, אולם זוהו גם באתרים מלבנון ומסוריה, וטיפוס קרמי זה משמש אחד הכלים העקרים לבחינת היחסים והקשרים בין דרום הלבנט וצפון הלבנט בתקופה הנדונה. המחקר המוצג תיארך בעזרת ^{14}C דגימות בהקשר עם 'כלי מגידו' בארבעה אתרים בצפון ישראל. התאריכים שנתקבלו מצביעים על המאה ה-23 לפנה"ס כזמן בו משפחת כלים אלו הייתה נפוצה בצפון ארץ-ישראל. תיחום זמן לתפוצת 'כלי מגידו' במרחב שלנו, שהינו טיפוס הכלים הראשון שמתוארך אבסולוטית לחלק מסוים בתוך תקופת הב"ב, פותח אפשרות לצרף לאותו אופק כרונולוגי טיפוסי כלים אחרים שנמצאו ביחד עם 'כלי מגידו'. מצפון הלבנט לא פורסמו תאריכים המשויכים ישירות ל'כלי מגידו' ומכאן שצריך לנצל את התאריכים שנמדדו בדרום הלבנט לבחון את התיארוך האבסולוטי של קברים ומיקומים בהם נתגלו כלים מעין אלו בצפון הלבנט.

תקופות מאוחרות

יו"ר: שי בר

מבצר ארטבה - מבצר חשמונאי-הרודיאני לא מוכר בגבולה הצפוני של יהודה

דביר רביב (אוניברסיטת בר-אילן)

בקיץ 2015 נחשף אתר מבוצר מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה בראש גבעה המתנשאת בגדתו הדרומית של נחל נטוף, כעשרה קילומטרים מצפון-מזרח למודיעין. חשיפת האתר התרחשה במהלך עבודות פיתוח שבוצעו בעזרת כלי מכאני כבד על ידי תושבי הכפר הסמוך דיר אבו משעל. במהלך העבודות נחשף מגדל רבוע הבנוי בסגנון הלניסטי-חשמונאי שפינתו הוסרה במהלך העבודות. מיד לאחר חשיפתו תועד האתר בידי כותב שורות אלה. במהלך התייעוד נמצאו, בנוסף למגדל: שרידי חומה היקפית, פריטים ארכיטקטוניים, מקוואות טהרה, בורות מים גדולי ממדים וכן שברי כלי חרס רבים מהתקופות החשמונאית וההרודיאנית שנחשפו במהלך חפירות של שודדי עתיקות. מיקום בראש גבעה נישאת, שרידי ביצורים ומערכת אספקת מים מרשימה, הם המאפיינים העיקריים של מבצרי מדבר יהודה ושל המבצרים אשר הוקמו בחלקיה המיושבים של יהודה במהלך ימי הבית השני. בהרצאה זו אבקש להציג את האתר לפרטיו ולדון ברקע ההיסטורי להקמתו במקום.

חפירה בחורבת תפן: מצודה חשמונאית בעורף עכו

רועי צבר (האוניברסיטה העברית בירושלים)

חורבת תפן נמצאת בחלקו הדרום-מערבי של הגליל העליון, על גבי שלוחה הררית המשתפלת מערבה לעמק עכו וחולשת על ראש אגן הניקוז של נחל בית העמק, על חלקים מעמק עכו ועל עכו עצמה. בסקרים ארכיאולוגיים שנערכו בחורבת תפן בעבר שורטטה תכנית המצודה הכוללת חומה היקפית שבה משולבים מספר מגדלים מרובעים. הבנייה ברובה היא מאבני שדה גדולות, למעט הפתחים שנבנו מאבני גזית שלעתים נושאות סיתות שוליים. הממצאים שנלקטו באתר בסקרי העבר, כוללים ידית אמפורה חתומה, מטבעות חשמונאיים וכלי חרס משלהי התקופה ההלניסטית ומן התקופה

הרומית הקדומה. האתר פורש בעבר ככפר מבוצר מן התקופה ההלניסטית או כמצודה מן התקופה ההלניסטית שנכבשה על ידי החשמונאים.

בקיץ האחרון נערכה עונת חפירה ראשונה בחורבת תפן, כחלק ממחקר על הגליל בתקופה ההלניסטית בראי האתרים המבוצרים. נחפרו ארבעה שטחים שמוקמו בזיקה למגדלים, בחלקם נחפרו מילויים מעל גובה הרצפות ובחלקם נחפרו היסודות. הממצאים מכל שטחי החפירה אחידים למדי ומצביעים על הקמת המצודה והשימוש בה בשלהי ימיו של אלכסנדר ינאי.

התזונה בצבא הרומאי ויכולתם של החיילים היהודים לשמור כשרות בעת שרותם חגי אולשניצקי (אוניברסיטת בר-אילן)

נפוליאון טבע את המימרה "הצבא צועד על קיבתו". משפט זה אינו נכון רק לצבאו, אלא לכל הצבאות בהיסטוריה, כולל צבאותיה של האימפריה הרומית. הדבר היה נכון לכלל המשרתים בצבאות האימפריה הרומית, ובמיוחד לחיילים היהודים, אשר בתרבותם ובאמונתם ישנו מקום מיוחד ומורכב למזון כמצטייר מחוקי הכשרות. חוקי הכשרות הוצגו בידי חוקרים כמכשול לשירות יהודי בצבאות האימפריה, וכטיעון מרכזי נגד שירותם של יהודים במספרים משמעותיים. בהרצאה זאת יוסבר, כי התזונה בצבא הרומאי שסופקה על ידי המדינה, לא הייתה אמורה להוות מכשול בפני שירות היהודים ובפני יכולתם לשמור על אמונתם. מעבר לכך, תיערך בחינה מחדש של טקסטים עתיקים, כמו גם של אוסטרקונים ותעודות שנחשפו בעשור האחרון ולא זכו לתהודה הראויה להם. באמצעות יוכח, כי האימפריה נהגה כלפי היהודים ביד מתירה ומקבלת, ושניתן להם יחס מיוחד שאיפשר שמירת אמונתם. כמו כן, יוכח כי הרומאים לא רק ניסו למנוע פגיעה באמונתם של היהודים, אלא פעלו כדי לאפשר ליהודים תזונה מתאימה מבחינת חוקי הכשרות ומנהגי חגיהם כגון חג הפסח. כל אלה מורים, כי הרומאים רצו בהטמעתם של היהודים בצבאם ובגיוס נרחב מביניהם. עובדות אלה מתיישבות עם ממצאים חדשים, שמראים שהשירות היהודי היה מתמשך לאורך כל ימי האימפריה, מהמאה הראשונה לפנה"ס ועד המאה החמישית ואף השישית לספירה, וששירות זה היה נרחב בהרבה ממה שחשבו עד עתה - אולי אף כשיעורם של היהודים באוכלוסייה הכללית.

ארכיאולוגיה של תת הקרקע

יו"ר: בועז זיסו

חידושים מן המדבר: תגליות מן התקופות הפרה-היסטוריות בפרויקט סקר המערות של מדבר יהודה

חגי המר¹, רונית לופו¹, אוריה עמיחי¹, חיים כהן¹, עתליה פדידה¹, איתן קליין¹, עופר שיאון¹, אמיר גנור¹, יוסי נגר¹, נעמה סוקניק¹, אליזבטה בוארטו² וניר מילבסקי¹
(1. רשות העתיקות, 2. מכון ויצמן למדע)

מערות מדבר יהודה שימשו לפעילות אנושית מתקופת הפליאולית התחתון ועד לימינו אנו. תנאי האקלים במדבר וריחוקו מאזורים מיושבים יצרו תנאי שימור טובים לממצאים משחר התקופות. המחקר הפרהיסטורי של אזורים אלו החל כבר בראשית המאה העשרים. אולם עקב גיליון של מגילות קומראן בשלהי שנות ה-40 החלה תנופה מחקרית ענפה, אשר הובילה חוקרים רבים לסקור את מערות המדבר ואת האזורים הסמוכים להם בשיטתיות. סקרים אלו הניבו ממצאים רבים בעלי חשיבות רבה בשחזור הפעילות האנושית הקדומה במדבר יהודה בפרט ובלבנט בכלל.

בשנת 2017 יצא לדרכו פרויקט לאומי רחב היקף מטעם רשות העתיקות בשיתוף קמ"ט ארכאולוגיה ואגף מורשת ממשרד רוה"מ. מטרתו, סקר ארכאולוגי שיטתי של מערות מדבר יהודה והצלת השרידים הקדומים המצויים בהם. במהלך הסקר נסקרו אזורי מצוק העתקים שבין אזור קומראן ועין פשח'ה ומצוקי הנחלים הגדולים בין נחל ערוגות לנחל קנאים. כחלק מפעילות הסקר נתגלו שלוש מערות חדשות, אשר בהן התבצעו לראשונה חפירות ארכיאולוגיות ונחשפו ממצאים מן התקופות הפרהיסטוריות: מערות משמר, "גאיה" ו-"דובה". בנוסף נחפרו מחדש שתי מערות אשר היו מוכרות במחקר הפרהיסטורי: מערת מורבעת 4, ומערת האימה. כמו כן התגלו בסקר אתרי פני שטח המכילים כלי צור המעידים על נוכחות פרהיסטורית גם בתוואי שטח זה באזור המחקר. בהרצאה זו יוצגו לראשונה הממצאים מהתקופות הפרהיסטוריות שנתגלו במהלך הסקר והחפירות. מתוך כך, תוצג תמונת מצב מחקרית עדכנית של הפעילות האנושית בתקופות הפרהיסטוריות במדבר יהודה בדגש על התקופות הניאוליתית והכלקוליתית.

העולם התת קרקעי של אמציה במהלך התקופה ההלניסטית והרומית

ליפשיץ ולדיק, קוברין פדריקו, אריקסון-גיני טלי, חמד מעיין, ווסל יצחק

(רשות העתיקות)

במהלך שנים 2010-2019 נערכו מספר חפירות ארכיאולוגיות בישוב אמציה/כרמי קטיף הנמצא בדרום שפלת יהודה. לאורך השנים התגלו מערות שנחצבו בתקופות ההלניסטית והרומית ועברו שימוש חוזר בתקופה העותומאנית-מנדטורית. בשטח המזרחי של הגבעה הכפר א-דוואימה מהתקופה העותומאנית-מנדטורית שינה את האופי הקדום של אתר כשביסס את בנייתו על סלע האם, זאת עקב הרצון להשתמש באופן חוזר בחללים תת קרקעיים קדומים ובחומרי בנייה.

במהלך החפירות השונות נחשפו מכלולי מערות שהשימוש בהם היה מגוון ביותר וכלל: מחצבות, מקואות טהרה מאגרי מים, קולומבריה, בתי בד, מחסנים ועוד. כמות גדולה של מאגרי המים, גודלם, כמו גם רמת ההשקעה בחללים התת קרקעיים מעידים על קיום של ישוב משגשג באותה התקופה בגבעה. הדבר כבר הוכח קודם בחפירות הקודמות שנערכו באתר בפסגתו ובמדרונות הצפון-מערבי ודרום-מערבי. לקראת מרד בר כוכבא כל החללים התת קרקעיים חוברו על ידי יותר מ-200 מ' של מחילות מסתור. מערכות המסתור יצרו בעצם מערכת תת קרקעית שלמה שהתחברה ליחידה אחת כוללת. במהלך ההרצאה נציג את כל ממצאי החפירה ונסביר את מקומו של היישוב ביהודה האדומאית ולאורך תקופת המרידות.

מקוואות טהרה וזהות אתנית במדינת החשמונאים

איל רגב (אוניברסיטת בר-אילן)

מקוואות הטהרה הקדומים ביותר מתוארכים לשנת 100 לפנה"ס לערך. כחמישים מקוואות נחצבו במחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה, כלומר אמצע-סוף התקופה החשמונאית ברחבי יהודה ואף בגליל ובעבר הירדן. את הופעת המקוואה יש לקשור לשתי תופעות בנות התקופה:

היעדר יחסי של כלי יבוא באתרים יהודאיים, ומקורות כתובים רבים המדגישים כי הגויים טמאים או מטמאים. שלוש התופעות הללו קשורות לעליית חשיבות הטהרה וחשיבותן של מחיצות המבדילות בין יהודים לגויים. האופי המשותף להן ותיארוכן לתקופה

החשמונאית (ויש לכך עדויות בארמונות החשמונאים ביריחו) מלמדים כי תופעת המקוואות קשורה לתהליכים מורכבים ונרחבים יותר של עיצוב הזהות האתנית על ידי החשמונאים.

תופעות אלו הן תולדה של המאבקים בין יהודים לגויים בארץ-ישראל באותה תקופה, ולניסיון של החשמונאים להגדיר ולעצב את הזהות היהודית (כגון על ידי גיור האדומים והיטורים). הן מלמדות על האופן בו זהות אתנית באה לידי ביטוי בתפיסות טהרה ובטקסים יומיומיים, ועל הדרך בה מדינה (state) מנסה לעצב את זהותם של אזרחיה דרך חיי היומיום. כך תרמו החשמונאים להופעתו ותפוצתו של המקוואה, כחלק ממגוון תופעות ותהליכים שהם קידמו לחיזוק הזהות היהודית והשלטון החשמונאי.

הממצאים הארכאולוגיים במקלטי המצוקים בנחל נמר בגליל המערבי וזמנם

ינון שבטיאל (המכללה האקדמית צפת, מלח"ם) ודני שיאון (רשות העתיקות)

במערה תלולה באופן מיוחד ובעלת מימדים קטנים שנמצאת בין מכלול מערות בנחל נמר בגליל המערבי, הנקראות 'מערות כוכים', התגלו לאחרונה בחפירה ארכאולוגית מספר אמפורות וכלי חרס טמונים בתוך 'מקלט מצוקים'. חפירת המערה נעשתה על ידי דני שיאון וינון שבטיאל בסיוע גולשי צוקים מוסמכים מהמלח"ם.

מכלולים גדולים של מערות טבעיות שהתפתחו במקומות תלולים במצוקים משני עברי הנחלים הגדולים של הגליל העליון המזרחי המערבי, נסקרו ותועדו במסגרת סקר מערות מקיף שנעשה בגליל על ידי ינון שבטיאל וולדימיר בוסלוב ממלח"ם. אל מכלולים רבים של המערות, ניתן היה להגיע רק באמצעים טכניים כמו גלישה וטיפוס אלפיני בחבלים. בסקר רחב היקף זה נמצא שבמאות מהמערות התלולות שבגליל העליון המזרחי, נעשה שימוש על ידי האוכלוסייה היהודית שהתגוררה בסמוך אליהן בתקופת ימי הבית השני. במערות נמצאו ממצאים מהתקופות ההלניסטית, הרומית הקדומה והתיכונה. התלילות של המערות וקשיי ההגעה למכלולים אלה, שגובלת לעיתים רבות בסכנת חיים, הביאה למסקנה שלא היו אלו מערות מגורים אלא מערות מקלט. כך הוכח גם במערות שנחקרו בהר ארבל, הר נתאי, נחל עמוד, סלע עכברה והר אביתר. על כן זכו המערות האלה שהיו סמוכות ליישובים יהודיים לכינוי 'מקלטי מצוקים'. גם בחלקו המערבי של הגליל התגלו במקלטי המצוקים ממצאים דומים המעידים על הכשרתם והכנתם לימי מצוקה, כמו חציבת בורות מים, לולאות לקשירת חבלים, ארובות קישור בין מפלסים, כלי קיבול מחרס שלמים ושברי חרסים של כלים מסוגים שונים.

מאחר שעד כה אין ממצאים ארכאולוגיים משמעותיים שעשויים להעיד על קיומה של אוכלוסייה יהודית בגליל המערבי, בתקופות הנדונות, נשאלת השאלה מי הייתה האוכלוסייה שנזקקה לאמצעי מקלט לצרכי הישרדות ובאילו נסיבות נאלצו לטפס או לגלוש, תוך סיכון חייהם למקלטי המצוקים במערות כוכים בנחל נמר. בהרצאה נדון במכלולי מקלטי המצוקים, בחפירה הארכאולוגית הייחודית שבתוך מערה תלויה בגובה ובתוצאות התארוך של הממצאים.

תקופות מאוחרות

יו"ר: אבנר אקר

חדשות מהארכיון: דו"חות קונרד שיק ב-PEF ותרומתם החדשה למחקר הארכיאולוגי

דויד גורביץ' (אוניברסיטת בר-אילן)

הרצאה זו תעסוק במכתבים, דו"חות ומסמכים שנשלחו על-ידי קונרד שיק מירושלים אל משרדי הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (PEF) ואשר מעולם לא הובאו לפירסום. המסמכים התגלו לאחרונה על-ידי המרצה במהלך עבודת מחקר מקיפה שערך לאורך מספר שנים בארכיון ה-PEF בלונדון. המסמכים שופכים אור על בדיקות ארכיאולוגיות, תיעוד מדוקדק של עתיקות ואף חפירות שביצע שיק באתרים בארץ מטעם ה-PEF ומחלקת המדידות הבריטית, החל מ-1865 ועד ליום מותו בשנת 1901. באמצעות בחינת מקרי מבחן, ההרצאה תציע קווים מתודולוגיים לניתוח הנתון הארכיאולוגי העולה מתוך המסמכים – מתודולוגיה שיש בה לשמש את קהילת החוקרים בימינו המבקשים לברר את תולדות האתרים ולהוציא מתוך הארכיון נתונים מהימנים. כמו כן, ההרצאה תבחן תחלופת המכתבים הפנימית בתוך ה-PEF שמייצגת את הסיבות ליחס של אנשי הקרן לעבודתו של שיק, שהביא לגניזת רבים מדו"חותיו עת התקבלו בלונדון במהלך המאה ה-19.

מטען שיש והסחר הימי באבן בעת העתיקה

אהוד ארקין שלו¹, רועי ניקלסברג², אסף יסעור-לנדאו²

1) המרכז הלאומי לארכאולוגיה ימית \ מכון ליאון רקנאטי ללימודי ים, אוניברסיטת חיפה, 2. מכון ליאון רקנאטי ללימודי ים, אוניברסיטת חיפה)

בסקרים תת ימיים באזור הלגונה של דור נמצאו מטען של לוחות שיש ועוגנים. תיארוך ראשוני של האתר מצביע על טווח הזמנים שבין המאה הרביעית למאה השביעית לסה"נ. לוחות השיש שהיו מעוביים שונים והראו סימנים של שימוש קודם, כמו גם פריטים ארכיטקטוניים נוספים, מעידים כי הספינה שנשאה את המטען הייתה מעורבת בסחר של ספוליה - פריטי אבן לשימוש משני. סחר ימי במטענים הומוגניים של אבן מוכר לנו זה מכבר מסקרים ימיים לאורך חוף הכרמל ושונה מדפוס תעבורה ימית אזרית של סחורות מעורבות. בהרצאה זו נתאר את תוצאות שתי עונות סקר תת-ימי באזור הלגונה של דור, ונרחיב לגבי משמעותן בנוגע לתובלה ולסחר באבן לאורך קו החוף בתקופות שונות.

תזונה ירושלמית: כלים, בעלי חיים ובישול בתקופה האיסלמית הקדומה

ברק מוניקנדם-גבעון, תהילה שדיאל, מיכאל טשרנין ואורטל כלף

(רשות העתיקות)

מכלולים של כלי בישול (*batterie de cuisine*) מחפירות ארכאולוגיות מעידים על טכניקות הבישול אשר היו בשימוש על ידי קבוצות אוכלוסייה שונות. אופי המכלולים מלמד על היקף ההשקעה בהכנת האוכל, בהתקנת ארוחות ובהעדפה לטכניקות בישול מסויימות. במקביל, מכלולי עצמות בעלי חיים שנאספים באתרים שונים מעידים על אופן ניצול בעלי החיים והיקף ההשקעה הכלכלית בבישול ובתזונה. בתקופה האיסלמית הקדומה הורכבו מכלולי כלי בישול באתרי ארץ-ישראל ממגוון טיפוסים כלים אשר משקפים טכניקות בישול שונות. סירים סגורים שמשו לבישול נוזלים בהרתחה וכלים פתוחים שמשו לטיגון ואפייה. מכלול עצמות בעלי החיים מהתקופה מעיד על ניצול אינטנסיבי של צאן לצד שימוש בבקר, בעלי חיים סוסיים, גמלים ובעלי כנף גדולים.

שחזור אופי המטבח הירושלמי בתקופה האיסלמית הקדומה כולל ניתוח אינטגרטיבי של ממצא כלי הבישול ועצמות בעלי החיים. בהרצאה נתמקד בתמונה העולה מן הממצאים מחפירות בית שטראוס אשר ברחבת הכותל המערבי. בחפירה נחשפים מכלולים עשירים של כלי חרס ועצמות בעלי חיים אשר מייצגים פעילות יומיומית באזור. מכלולי כלי הבישול והיחסים הכמותיים בין טיפוסים הכלים השונים מעידים על ההעדפה בין טכניקות הבישול הזמינות בתקופה. ממצא עצמות בעלי החיים מעיד על אופן צריכת הבשר וההעדפה

לסוגי חיות מסויימות. ניתוח כולל של סוגי ממצא מקטגוריות שונות מעניק תמונה רחבה על אורח החיים, הכלכלה והתזונה של תושבי ירושלים בתקופה האיסלמית הקדומה.

ג'אמע א-סתין – מסגד מהתקופה העבאסית בשילה

רעות לויתן בן אריה, עמיחי שוורץ ופרץ ראובן (קמ"ט ארכאולוגיה ואוניברסיטת אריאל)

ג'אמע א-סתין הוא שריד מבנה שנמצא כ-400 מ' מדרום לתל שילה. הוא נסקר ונחפר כמה פעמים החל משלהי המאה הי"ט, ולאחרונה נעשו בו חפירות מטעם קמ"ט ארכאולוגיה. ממצאי החפירה מעידים כי הוא נבנה בתקופה העבאסית והמשיך לשמש עד ראשית התקופה העות'מאנית. המבנה האדריכלי שלו אופייני למסגד ודומה למסגדים אחרים מן התקופה האסלאמית הקדומה מישראל ומעבר הירדן המזרחי. מקורות מן התקופה הממלוכית מעידים כי אז הוא נקרא מסג'ד אל-סכינה, וכי מבקרים מוסלמים, יהודים ונוצרים ביקרו בו, ייחסו לו קדושה וקישרו אותו למשכן ולארון הברית.

בהרצאה נציג את הממצאים, נסביר מהם העוגנים הארכאולוגיים לתיארוכו ונראה את התכנית האדריכלית שלו ומקבילות ממסגדים אחרים מאותה תקופה. כמו כן נסקור את המקורות שמתייחסים אליו, בהם עלי אל-הראווי, ר' אשתורי הפרחי וג'יאובני די פדנזולה, ונוכיח מן המקורות כי הם אכן מתארים את המבנה שלפנינו. לסיכום נבחן את המבנה בהקשרו ההתיישבותי על פי ממצאים אחרים מהתקופה האסלאמית הקדומה שידועים לנו מחפירות תל שילה ומרגלותיו.
